

УДК 37.013

ПІДГОТОВКА УЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ В УМОВАХ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОГО ПРОСТОРУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Корецька Любов Олександрівна
м.Херсон

У статті розглядається питання підготовки учительських кадрів та забезпечення ними освітньо-виховних інституцій Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть, особливості їх підготовки для національних шкіл полікультурного освітньо-виховного простору регіону, аналізується вплив соціальних інституцій на прищеплення загальній масі дотримання соціальних вимог та норм відповідно до станової приналежності, яка нашарувала певні відмінності вимог та норм. За умови особистісних особливостей інтелектуального розвитку, представники будь-якого прошарку мали можливість розкрити особистісний потенціал та піднятися на більш вищій щабель соціальної планки.

Ключові слова: соціальні інституції, полікультурний освітньо-виховний простір, освітньо-виховний потенціал, учительські інститути, семінарії, учительські з'їзди.

Питання підготовки кадрів для навчальних закладів досліджували філософи, педагоги, історики – А.Алексюк, Л.Березівська, С.Васильченко, Л.Вовк, С.Гончаренко, М.Гриценко, Н.Дем'яненко, О.Дубасенюк, Н.Калиниченко, О.Лаврінченко, В.Майборода, Н.Ничкало, А.Павко, Н.Сейко, О.Сухомлинська, М.Ярмаченко та інші. Проте питання змісту, форм та методів виховання у полікультурному освітньо-виховному просторі Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть залишається актуальним і нагальним для сучасної соціально-педагогічної науки. Тому метою нашої статті є ретроспективний аналіз підготовки кадрів соціальними інституціями освіти і виховання, його специфіка в умовах освітньо-виховного простору Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Слід зазначити, що відміна кріпосного права, економічна розбудова регіону, освоєння його простору, іноземні капі-

таловкладення потребували спеціальної освіти населення. Поширення комерційної освіти і зацікавленості в ній купців призвело до того, що відсоток осіб, котрі були зайняті у торгівлі були вищі середніх показників: Москва – 13,2%, Одеса – 15,4%. Кількість населення, зайнятого у сільському господарстві, лісництві, риболовстві та мисливстві також перевищував показники центру імперії: Москва – 1,1%, Одеса – 2,1%, Варшава – 0,5% [12]. Тому вже у другій половині ХІХ століття на Півдні України заклади середньої освіти надавали класичну, реальну, військову, духовну та спеціальну освіту професійного спрямування для представників усіх національностей, котрі населяли регіон. У процесі залучення дітей та дорослих до освіти активну участь брали як органи самоуправління, так і громадськість, добровільці та меценати. За короткий термін було пройдено шлях від церковно-приходської школи до університетської освіти, до обов'язкової початкової освіти усіх верств населення. Швидкими темпами збільшувалася кількість жіночих та чоловічих гімназій, реальних училищ, курсів.

Для забезпечення освітньо-виховного потенціалу усіх соціальних інституцій потрібні були досвідчені педагогічні кадри. Їх підготовкою займалися церква – духовні училища та учительські семінарії; земства та Міністерства народної освіти. З 1865 року в кожному учбовому окрузі, при одному із повітових училищах були засновані педагогічні курси. Земства готували педагогічні кадри при духовних семінаріях, призначаючи спеціальні стипендії [13; 22]. З метою підвищення освітнього рівня вчителів проходилися спеціальні літні курси та педагогічні з'їзди, починаючи з 1870 року. Під час цих зустрічей обговорювалися: завдання педагогіки відповідно до її розділів, основні закони діалектики, методи та прийоми викладання; роль педагогічного впливу на дітей та дорослих, особливості діяльності пам'яті, розуму, уваги,

волі, почуттів тощо [8, с.24-27]. Слід акцентувати увагу на тому, що в окреслений період виховання посідало перше місце, а потім уже освіта, тому що основною метою було прищеплення загальної масі дотримання соціальних вимог та норм відповідно до станової приналежності, яка нашою рувала певні відмінності вимог та норм. Хоча за умови особистісних особливостей інтелектуального розвитку людина мала можливість розкриття особистого потенціалу, піднятися на більш вищий щабель соціальної планки.

Так, Південь України другої половини XIX – початку XX століть представляв собою розгалужену мережу освітньо-виховних закладів, які утворювали освітньо-виховний простір. Це церковноприходські школи, школи грамоти, курси поновлення церковної грамоти, талмуд-тори, хедери та школи німецьких колоністів; духовні училища, реальні училища, пансіони, фельдшерські та сільськогосподарські школи, гімназії, інститути, університет.

Якісний склад учителів у регіоні мав свої особливості, оскільки регіон був полікультурним, тому і вчителі відбиралися відповідно до національності та віросповідання. Якщо ж учитель і допускався іншого віросповідання до викладання предметів, то його діяльність обмежувалася лише предметом викладання [7 с.87-91]. Вчителями були представники духовенства, військові, випускники та випускниці гімназій, які склали курс на звання домашніх учителів, ті, хто закінчив учительські курси, випускники Рішельєвського ліцею [16].

Серед цієї соціально-професійної групи на початку XX століття одна третина були земськими вчителями, друга – вчительки одношкільних сільських шкіл, які знаходилися на утриманні селянських громад, а всі останні мали найнижчий духовний сан й викладали у церковноприходських сільських школах. У відсотковому відношенні вчителів першої категорії серед останніх на Півдні України налічувалося близько 40%, земських учителів другої категорії, тобто тих, які закінчили духовні семінарії, налічувалося в губернії понад 15% від усього кадрового складу. Значна кількість учителів у сільській місцевості Півдня України мали третю категорію кваліфікації. До них належали ті, хто здобув неповну середню, гімназичну або домашню освіту і склав необхідний іспит на звання вчителя. За показником якості початкової освіти позитивно вирізнялися в регіоні Херсонської та Одеської повіті [20, с.457-462]. Необхідність в учительських кадрах обумовлена зростанням мережі шкіл грамоти, недільних шкіл, курсів різного спрямування, міських та земських шкіл.

Окрім того, для поліпшення учительського складу в середині 90-х років досліджуваного періоду Міністерство народної освіти затвердило «Правила для спеціальних випробувань на звання вчителя і вчительки початкових училищ» [19, с.12-19]. Тож долучитися до викладацької справи могли випускники Рішельєвського ліцею, Новоросійського університету, випускниці Вищих жіночих курсів, випускниці Інституту шляхетних дівчат. Згідно з «Правилами...» звання вчителя або вчительки могли отримати особи, які успішно завершили курс в учительських семінаріях без будь-якого додаткового іспиту; особи жіночої статі зі свідоцтвом «про успішне завершення жіночих прогімназій відомства Міністерства народної освіти, а також прогімназій або чотирьох нижчих класів семикласних інститутів Відомства імператриці Марії, якщо вони відпрацювали на посаді помічниці вчительки початкового училища чи церковноприходської школи, також без іспитів; усім іншим особам, які успішно складають іспити [23, с.99-106]. На учителів і вчительок поширювалася дія Положення про пенсії та одноразові виплати [18]. Тобто у досліджуваній період знаходить своє місце питання соціального захисту учителів.

Окрім того, у другій половині XIX – початку XX століть чільне місце посідала підготовка кадрів для сільського господарства та промисловості, тобто мова йде про спеціальну професійну освіту, котра сприяла забезпеченню засоба-

ми до існування збіднілі верстви населення, дітей-сиріт та кинутих дітей. У Херсонській губернії було 5 сільськогосподарських закладів: 3 середні сільськогосподарські училища, одне училище садівництва та одне – лісництва. Тобто, станом на 1898 р. Херсонська губернія посідала перше місце у поширенні сільськогосподарських знань у державі (Катеринославський губернія 3, Київська 2, Полтавська 4) та у впровадженні нових форм господарювання на зразок фермерських господарств. Як свідчать статистичні дані 1857 року в усіх трьох губерніях Південної України кількість кріпосних селян була меншою, ніж в одній Київській губернії. І саме на Півдні України почали розвиватися нові аграрні відносини – розвиток підприємництва новоросійським генерал-губернатором графом М. Воронцовим, що вимагало від селян нових знань. Він перевіз із маєтків у Центральній Росії та оселив на Півдні своїх кріпаків, перетворивши їх при цьому в орендарів [1]. А вивільнення селян від кріпацтва вимагало знань щодо обробки земля та ведення господарства. Тому почали створюватися школи садівництва, городництва, лісництва.

Земства вже в кінці 60-х XIX століття звернули свою увагу на необхідності запровадження в регіоні лекцій і практичних занять із хліборобства, садівництва чи іншого ремісництва. Будівництво суднобудівних, механічних та ливарних заводів, розвиток морської торгівлі вимагали добре підготовлених фахівців. І тому вони самостійно відкривали спеціальні ремісничі школи або ремісничі відділи при земських школах. За даними архівними даними асигнування земств на професійну освіту за кошторисом на 1901 р. у п'яти губерніях (Катеринославській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Чернігівській) становили 392,3 тис. крб., в тому числі 158,1 тис. крб. у повітах, 234,2 тис. крб. у губернських земствах [17, с.97-102.]. Херсонська земська управа на вихованців сирітського будинку асигнувала 2000 крб., на ці кошти утримувалися стипендіати: а) у Московській земельній школі – 3 особи; б) у Московській школі російського товариства любителів садівництва – 2 особи; в) Уманському училищі землеробства і садівництва – 4 особи; г) у Миколаївській ремісничій школі – 12 осіб. До Миколаївської ремісничої школи на навчання направлено 4 хлопців, до Уманського училища землеробства і садівництва – 2, до фельдшерської школи – 4. Не лишається поза увагою земства і влаштування дітей-сиріт. Тому із вихованців сирітського будинку навчалися у приходському училищі – 34, у повітовому – 12; у прогімназії навчалася всього 46 хлопчиків; у сирітському будинку навчалася 23 дівчини, у гімназії – 1, прогімназії – 13; всього – 37 дівчат [9, с. 89–90].

Саме це сприяло поширенню освіти серед різних верств населення, створенню системи освітніх закладів, починаючи із церковно-приходських та недільних шкіл і закінчуючи вищими навчальними закладами. На земських зібраннях неодноразово зазначалося, що народна освіта – одне із основних завдань, оскільки зустрічається багато ускладнень у зв'язку з лімітом кадрів. Тому губернське земство вирішило: а) відкрити педагогічні курси в Херсоні та Єлисаветграді; у Херсоні на курсах було 38 слухачів, із них 19 стипендіатів губернського земства (Херсон – 5); б) започаткувати щорічні з'їзди вчителів у м. Херсоні (у 1871 році брало участь 28 вчителів і 4 вчительки); в) асигнувати 6 тисяч крб. на рік для виплат кращим сільським вчителям (кожному 100 крб.); г) утворити при губернській управі особливу комісію для вироблення системи заходів щодо покращення розвитку системи народної освіти. Крім того, губернські земства посилають вихованців сирітських будинків своїми стипендіатами до різних навчальних закладів, а вихованок навчають у місцевих прогімназіях та гімназіях, готуючи з них народних вчительок [12, с. 26]. Кошти видавалися на прогонні та добові членам Херсонської повітової училищної ради, на утримання сільських хлопчиків у Херсонських повітових училищах, на утримання 2 земських шкіл у Херсоні, на утримання 7 селянських хлопчиків

у Миколаївському ремісничому училищі, кошти для Миколаївської народної школи, Херсонської жіночої прогімназії, Херсонської жіночої гімназії, на виховання у Харківському ветеринарному училищі 4 селянських хлопчиків [11, с.16]. Так, завдяки піклуванню земства, у Херсонській жіночій прогімназії: було 50 земських стипендіаток у 1871 році, а у 1872 їх стає вже 55: із них 26 за рахунок повітових земств, а 29 – губернських [11, с.18]. Таким чином, та категорія жінок, котра не мала засобів для існування, за рахунок отримання професійної освіти могла забезпечити собі працевлаштування, оскільки в цей період на Півдні України потрібні були і кравчині, і медичні сестри, і вчительки, і доглядальниці за дітьми та інвалідами.

Доречно зазначити, що рівень викладання в училищах був досить високим. Так, залізничне училище у 1897 році отримало бронзову медаль і диплом від Миколаївського відділення Російського технічного товариства за роботи, що експонувалися на технічно-ремісничій виставці у м.Миколаєві. В училищі викладав М.І.Фадєєв, автор книги «Строительное искусство». Фізику й математику викладав колезький радник, інженер шляхів сполучення А.Р.Касимовський, автор підручника «Краткий курс обыкновенных дорог», будівельне мистецтво та залізничну справу – В.В.Рюмін. Тобто викладацький склад був зацікавленим у поширенні професійної освіти у регіоні [10].

Окрім того, у жовтні під керівництвом А.Страдомського при училищі було створено Попечительство про малозабезпечених учнів, котрі мешкали у гуртожитках (всього училище мало три гуртожитки). Учні, які виявляли гарні успіхи у навчанні отримували іменну стипендію Є.С. Волкова. Учні набували практичних навичок у майстернях – ковальсько-слюсарній та слюсарно-тепларській – у післяобідній час, а влітку проходили практику з нівеліровки, будівництва і залізничної справи. Тобто набуті теоретичні знання підкріплювалися практичними вміннями і навичками. Учні, які успішно склали іспити, направлялися училищем для відбування дворічної практики на залізницю, після чого отримували звання техніків служби з ремонту шляхів та будівництва на залізницях [5, с.53]. Можна стверджувати, що інституції професійної освіти серйозно ставилися до підготовки та забезпечення кадрів. Адже зростання промислового розвитку міст Півдня України другої половини XIX – початку XX століть сприяли економічній стабільності регіону, розвитку добродійності у царині підготовки кадрів для усіх галузей виробництва. Поряд із земствами вагомий внесок у забезпечення учительськими кадрами регіону зроблено «Товариствами поширення грамотності». У колоніях Півдня України також великої уваги надавали отриманню «гідних учителів», оскільки їх призначали у національні школи за умови співбесіди з общинною радою, знання мови та відповідно віросповідання. Отже, у зазначений період велася цілеспрямована підготовка педагогічних кадрів для навчальних закладів різного рівня.

З огляду на те, що Південь України був інтегрований на європейські зразки ведення господарства, постало за необхідним селянам оволодіння новими знаннями з агрономії, садівництва, тваринництва, засобів виробництва. Ведення торговельних справ з іншими державами вимагало від дітей купців і міщан навчатися у комерційних училищах. А діти дворянства, маючи особливу систему освіти, відрізнялася

від інших якістю і рівнем освіти, не прагнули отримувати університетську освіту, все їх навчання відбувалося в межах домашньої освіти й виховання, ліцеїв, корпусів, пансіонів, інститутів. У другій половині XIX століття для розвитку регіону постав запит на підготовку інженерів, економістів, технологів, комерсантів. Тому на Півдні України зазначеного періоду започатковуються реальні гімназії, випускники яких готуються до вступу у вища навчальні заклади технічного і сільськогосподарського напрямів підготовки, орієнтованих на нові потреби соціуму. Відбувається розбудова професійної освіти, включаючи жіночу, яка сприяла розвитку виробничої діяльності та з'яві нових професій. Такими новими закладами стали земські школи, започатковані «Положенням про земські заклади», які були тісно пов'язані із господарською діяльністю, мали підтримку земств та надавали учням субсидії та стипендії для отримання освіти. За «Положенням про жіночі гімназії» створюються гімназії відомства імператриці Марії Федорівни та гімназії міністерства народної освіти [3; 4; 6].

Для поширення педагогічних знань в Одесі у 1898 році було створено Педагогічний музей, котрий був практичною школою для учителів початкових шкіл та народних училищ. Музей мав професійний відділ, що забезпечував наочністю професійні класи народних училищ всієї Херсонської губернії та надавав змогу заробляти кошти на існування своїм ремеслом – слюсарним, ковальським, чоботарським, переплетним. Музей мав бібліотеку для вчителів, котра містила 3000 томів, та учнівську бібліотеку на 1000 томів [25, с. 70]. За архівними даними Одеський навчальний округ за кількістю училищ з ремісничими класами посідав третє місце в державі після Московського та С.-Петербурзького округів.

Поширенням природничо-історичних знань у школах, громадських закладах і серед приватних осіб, використовувався метод наочного навчання, опікувався Пересувний музей навчальних і наочних приладь Російського технічного товариства, котрий був центральним складом навчальних приладь Південного регіону. Музей безкоштовно обслуговував народні школи, вечірні, суботні та недільні курси для робітників. Інші навчальні заклади – міські училища та середні навчальні заклади, приватні особи – сплачували за користування приладдям від 6 до 20 крб. [22].

Представники торгово-промислового капіталу, маючи в своєму розпорядженні величезні кошти, намагалися не тільки рухати економічний прогрес, а й активно впливати на суспільне життя як почесні члени добродійних товариств, попечителі училищ, гімназій, лікарень, притулків тощо, фундатори філантропічних, лікувальних, освітніх та культурних закладів. Таким чином, вони поступово спрямовували свій погляд на розвиток добродійності, будучи зацікавленими насамперед у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Громадська ініціатива й благодійні капітали сприяли розвитку всіх ланок системи освіти – від заснування громадських організацій та установ, які займалися поширенням освіти серед бідного населення, до створення професійних навчальних закладів усіх рівнів. Найбільш відчутних зусиль у цьому плані, поряд із інтелігенцією, докладали підприємці, віддаючи перевагу розвиткові професійно-технічної та комерційної освіти.

Література та джерела

1. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні: [нарис] / Людмила Петрівна Вовк. – К.: [б. в.], 1994. – 226 с
2. Высочайше утвержденный Устав народным училищам в Российской империи. – ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XXII. – № 16.421. – С. 646–669.
3. Высочайше утвержденный Устав женских учебных заведений ведомства Императрицы Марии (1855, августа 30). – ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XXX. – Отд. 1. – № 29625. – С.564–582
4. Высочайше утвержденное Положение о женских училищах ведомства Министерства народного просвещения (1860, мая 30). – ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XXXV. – Отд. I. – № 35780. – С.532–535
5. Донік О.М. Соціокультурний вимір підприємництва / Олександр Миколайович Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX століть. – 2003. – № 6. – С.49–55

6. Заведения, состоящие под покровительством Государыни Императрицы // Журнал Министерства Народного Просвещения – Ч. IV. – Отд. VI. – 1834. – № 10. – 157 с
7. Иностранным учителям и учительницам церковно-приходских школ и школ грамоты: От Херсонского Епархиального училищного совета // Херсонские епархиальные ведомости. – 1890. – № 6. – С.87-91
8. Из хроники о педагогических курсах, бывших в Херсоне // Херсонские епархиальные ведомости. – Оп. 48. – 1896. – № 18. – С.24-27
9. Извлечения о деятельности Херсонской земской управы // Отд. «Современная летопись». 1902. – С.89-92
10. Крючков Ю. Промышленные и хозяйственные объекты // История улиц Николаева: топонимический путеводитель по городу и окрестностям / Юрий Крючков. – Николаев: Возможности Киммерии, 1997. – 160 с.
11. Материалы по земской статистике Херсонской губернии. – Херсон: Тип. Н.О.Ващенко, 1875. – 18 с.
12. Материалы Херсонского губернского съезда учителей и учительниц начальных народных школ (Съезд в г. Херсоне учителей и учительниц начальных народных школ Херсонской губернии под упр. почет. чл. Москов. ун-та барона Н.А.Корфа, 7-21 июля 1881). – Херсон: [б. и.], 1881. – 196 с.
13. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Борис Николаевич Миронов. – Т. 1. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2000. – 583 с.
14. Об утверждении стипендий в ознаменование 25-летия службы ректора семинарии // Херсонские епархиальные ведомости. – 1887. – № 4. – С. 64.
15. Одесский историко-краеведческий музей (далее - ОИКМ). – Инв. № Д – 14554.
16. О дозволении студентам Ришельевского Лицея вступать в домашние наставники. // Сб. постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т. 2. – [Изд. 2-е.]. – Отд. 2. – Спб., 1876. – 1575 с.
17. О мерах к развитию и возвышению дела профессионального образования: От Херсонского епархиального училищного совета // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – Оп. 37. – 1901. – № 4. – С.97-102
18. О Положении о пенсиях и единовременных пособиях домашним наставникам и учителям. // Сб. постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т. 2. – Отд. 2. – Изд. 2-е. – СПб.: [б.и.], 1876. – 1575 с.
19. О распространении § 54 Положения о домашних Наставниках и Учителях на Мариинский Институт. // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. III. – Отд. 1. – СПб., 1834. – № 7. – С.12-19
20. Отчет о состоянии учебных заведений Херсонской губернии: за 1905-1906 год: Циркуляр по Одесскому училищному округу. – Оп. 183. – Одесса: [б.и.] – С.457-462
21. Об утверждении стипендий в ознаменование 25-летия службы ректора семинарии // Херсонские епархиальные ведомости. – 1887. – № 4. – С.64.
22. Одесский историко-краеведческий музей. – Материалы Николаевского обл. архива. – Инв. № Д – 14554.
23. Программа устройства краткосрочных педагогических курсов для учителей церковно-приходских школ. // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – Оп. 33. – 1889. – № 9. – С. 245-249
24. Ступак Ф.Я. Прикази громадської опіки в Україні / Федір Якович Ступак. – К.: [б.в.], 2002. – 87 с.
25. Южно-русский альманах. – Одесса: Издание Ю.Сандомирского, 1900. – С. 70

В статье рассматривается вопрос обеспечения учительскими кадрами учебных заведений Юга Украины второй половины XIX – начала XX веков, особенности их подготовки в условиях поликультурного образовательно-воспитательного пространства региона, анализируется влияние социальных на формирование социальных требований и норм поведения в соответствии с занимаемым социальным положением, которое имело определенные отличия. При условии личностных особенностей интеллектуального развития, представители любого сословия имели возможность раскрыть свой личностный потенциал и занять более высокое положение в обществе. Благодаря представителям торгово-промышленного капитала, состоятельным гражданам и благотворителям развивалось образовательно-воспитательное пространство, создавалась стабильная социальная среда. Подготовка кадров для региона происходила за счет внутренних ресурсов Юга Украины второй половины XIX – начала XX веков. Общественная инициатива и благотворительные капиталы способствовали, развитию всех звеньев системы образования – от создания общественных курсов, училищ до создания профессиональных учреждений всех уровней..

Ключевые слова: социальные институты, поликультурное образовательно-воспитательное пространство, учительские институты, учительские съезды, учительские курсы, семинарии.

In this article the aspect of teachers' personnel ensuring in institutions in the south of Ukraine in the second half of the XIX- the beginning of the XX centuries has been discussed, in particular the teachers' training in conditions of civilized educational and educative space of the region, as well as influence of social institutions on inoculating general mass of observance of social requirements and norms in accordance with class belonging which made in layers the certain differences of requirements and norms. On condition of personality features of intellectual development, the representatives of any layer are possibility to expose personality potential and walk up higher stage of social slat. Thanks to representatives of commercial and industrial capital, solvent citizen and philanthropists educational space has been developed; stable social environment has been created. Education for the region took place with the help of domestic resources of the South of Ukraine in the second half of the XIX- the beginning of the XX centuries. Initiative of the public and charitable capitals promoted the development of all the links of educational system – to begin with the creation of social courses, colleges and to the special professional establishments of all levels.

Key words: social institutions, civilized educational and educative space, teachers' institute, teachers' conferences, teachers' courses and theological seminaries.